

BOLYAI FARKAS ÉLETE ÉS MUNKÁSSÁGA*)

Dr. Farczády Elek
a Bolyai Tudományos Könyvtár
főkönyvtárosa

Ünneplő Közönség!

Ezekben a napokban Népköztársaságunk tudományos világa különös érdeklődéssel fordul városunk felé. Az alkalom, amely ezt az érdeklődést kiváltja, nem mindennapi: száz éves fordulója egy nagy magyar tudós halálának. Ez a most lezajló háromnapos ünnepség egyrészt emelkedett érzésekkel töltheti el minden résztvevőjének szívét, másrészt két komoly tanulsággal szolgálhat. Az egyik az, hogy az az áldozatkészség, amellyel a Magyar Autonóm Tartomány, a Marosvásárhelyi Városi Néptanács Végrehajtó Bizottságai, valamint a kolozsvári Bolyai Tudományegyetem vezetősége az évforduló ügyét magukévá tették, az az érdeklődés, amelyet a román tudományos világ is az esemény iránt tanusít, szép bizonyítéka annak, hogy országunkban az együttélő népek kultúrájának megbecsülése nem üres szólam, hanem eleven valóság. De bizonyítéka ez annak is, hogy Népköztársaságunkban a haladó hagyományokat minden téren megbecsülik s a tudomány vagy közélet kiváló alakjainak pályáját és munkásságát mindig méltányolják, még ha olyan korban éltek is, amikor a szocialista államrendszer eszméinek legfennebb hajnalhasadásáról beszélhetünk.

Ennek az emelkedett szellemű értékelésnek köszönhetjük most is a városunkban és Kolozsváron lezajló Bolyai-centenárium ünnepségeit is, amelyeknek impozáns kerete méltán

* Elhangzott 1956. november 18-án, a marosvásárhelyi kultúrpalotában tartott ünnepélyen.

domborítja ki Bolyai Farkas emberi nagyságát és tudományos értékét. Amikor a most elhangzó igénytelen szavakban megpróbálom vázolni az ő életpályáját, azzal a gondolattal teszem azt, hogy a jó szándék mentségül fog szolgálni a fogyatékokoságnak.

November 20-án este 10 órakor éppen 100 esztendeje lesz annak, hogy a mai Bolyai-utca közepe táján lévő szerény kerti házban örök álomra hunyta le szemét a megfáradt aggastyán. Nem sok keresni valója volt már e földi életben. Megfutott egy hosszú életpályát, telve sok bánattal és keserőséggel és kevés, de tiszta örömmel, leszámolt a világgal, elbúcsúzott mindattól, ami hozzá közelállott, ami neki kedves volt és... várta a halált. A halál jött, szelíden lefogta szemét és átsegítette az élet fáradt vándorát az örökkévalóságba.

Másnap reggel Marosvásárhely, az akkori vidéki kisváros egész lakossága megilletődve vette tudomásul, hogy meghalt az öreg Bolyai Farkas, a kollégium híres professzora, s vele örökre eltűnt a város egyik legjellegzetesebb alakja. De a hálátlan utókor gyorsan felejt. Egy-két nemzedék még számon tartotta a kisvárosi társadalomban is a legnagyobb magyar matematikust, de alakja egyre ködszerűbbé vált a város polgárai között a lassan tűnő idővel. De most halálának 100 éves fordulóján, mi, egy új világszemléletben élő utódok, olyan távolságból, amikor egy emberi életpálya tárgyilagosan megítélhető, álljunk meg egy percre a mindennapi élet rohanó ütemében, a torlódó események áradatában és idézzük fel ezt a rendkívüli életpályát, ezt a rendkívüli emberi sorsot, áldozatként az emlékezés oltárán.

Középbirtokos nemes család leszármazottja volt *Bolyai Gáspár* szolgabíró, az akkor Felső-Fehér vm. (később Nagy-Küküllő vm.-i Bolya községben. Hozzátehetnők, hogy elszegényedett család sarja volt, amely eredetét a XIII. sz. végéig vezette vissza, okmányokkal is kimutathatólag s valamikor jelentékeny szerepet játszott az erdélyi történelemben. Mikor 1775. február 9-én fiatal felesége *Pávai Vajna Krisztina* egy *Farkasnak* keresztelt fiúval, mint elsőszülöttel ajándékozta meg, Gáspár uram erős, vidám lelke bizonyára reménységgel telt meg. Mikor a csecsemőből gyermekké cseperedő élénk mozgású, ragyogó szemű, okos kisiút szemlélte, talán arra gondolt, hogy a gyermek nemzetségének újból dicsőséges, újból felemelkedő folytatása lesz.

A kis Farkas elérte a hat és féléves életkort és apja iskoláztatásna az enyedi kollégiumba készítette, 1781 őszén. Össze-

csomagolták kis cókókját abba a faládikába, amelyet ma is őriz a Bolyai-ermélmúzeum, s amelynek hitelességét Bolyai Farkas kezeírása igazolja. Tagja lett tehát annak a közösségnek, amelyet kortársai leírásából, anekdótákból olyan jól ismerünk s amelynek romantikáját megtalálhatjuk Jókai regényeiben is. A minden lelki impulzusra hajlandó, a családi élet melegségében elkényeztetett gyermeknek nagyon idegen lehetett a kollégiumi élet — amint a Bolyaiak egyik életírója (Dávid Lajos) találóan jellemzi — „a rendiség és egyenlőség, a fegyelem és szabadosság, az atyámfiaskodás és dúrvaság sajátos keveréke”. Az enyedi kollégiumban egyszerre feltűnt a kis Bolyai. Mai nyelvkincsünk „csodagyermek” szava elcsépett és nem rokonszenves, de a hat és fél éves B. F.-ra jobb szót nem találhatunk. Csodálatos nyelvteljesége már ebben a korban megnyilvánult: már otthonról tudott olvasni magyarul és latinul s a bennlakó iskolatársakat sokszor csodálatba ejtette káprázatos mnemotechnikai teljesítményeivel, főleg a számolás, a fejből számolás terén. Tanítói, elég meggondolatlanul, saját szórakoztatásukra is szerepeltették a kedves kisfiút, s ez a túlhajtott szellemi igénybevétel egyszer meg is bosszulta magát: a kis Farkasnál lelki zavarok jelentkeztek, éber állapotában is látomásai támadtak. Fia, János később hóhéroknak nevezte apja tanítóit, akik visszaéltek a gyermek és a serdülő ifjú szellemi képességeivel. Rendkívüli nyelvteljesége, amely a tanulóévek elején jelentkezett először, később is megmaradt: folyékonyan beszélt románul, németül, latinul, görögül, de megtanulta héber, francia és angol nyelvet is.

B. F. tehát nem sajnálhatta a kollégiumi bennlakás reá nézve kétes nevelő hatású életét, amikor hét évi internátusi élet után idb. Kemény Simon báró, marosvécsi birtokos ugyancsak Simon nevű fia mellé vette tanulótársul. A fiatal Kemény Simon eszes, szorgalmas ifjú volt, aki haláláig, 1826-ig Farkasnak bizalmas, szerető és nemes barátja lett. Farkassal szemben tanúsított sok önzetlen baráti cselekedete bizonyítja ezt.

A két barát 1790-től kezdve a kolozsvári ref. kollégiumban tanult, ahol *Szathmári Pap Mihály* teológiai tanárnál voltak szálláson. A nagytudású, lelkes házigazda nagy hatással volt a serdülő ifjúra s ebben az időben jelentkeznek az ifjú B. F.-nál az első lelki válságok. Vallásos rajongás vett erőt rajta s mindenáron teológus akart lenni. Amikor egy mecénás jelentkezett, akinek már akkor feltűnt az ifjú matematikai te-

hetsége, és a bécsi mérnöki akadémiára akarta kiküldeni, B. F. önérzetesen azt felelte: „ideigi fényért lelki idvességemet fel nem áldozom”.

A magyar matematikai tudomány szerencséjére B. F.-nak ez a vallásos rajongása nem sokáig tartott, a benne lappangó matematikai lángész felülkerekedett a másfajta lelki diszpozíción. De még egy ilyen szellemi kilengéssel találkozunk a kolozsvári tanulóévek alatt. A minden nemesért könnyen lelkesülő ifjú a nemzeti ébredés lázában születő magyar színésztért kezd rajongani és felcsap színésznek. Az „Erdélyi Nemes Magyar Játász Társaság” egy 1793-ból származó színlapján Kotzebue egyik vígjátékában ez a hirdetés áll: „Fátzir, egy ifjú Indus... Bolyai Ur”. De ezzel alighanem vége is szakadt B. F. színészi pályájának.

Most a rajzolás és festészet szenvedélyének áldoz. A Bolyai-múzeumban őrzött két tempera-festménye bizonyítja, hogy erre is lett volna tehetsége. De egy véletlen baleset következtében szeme egész életére meggyöngült s a festészetről is le kellett mondania.

Kolozsvárt kezdett hegedűn játszani tanulni is. Gyakorlatilag ebben sem vitte a komoly értékű hegedűjátékig, fia virtuozitásáig nem ért fel, de termékeny agya annál élénkebb érdeklődéssel fordult a zeneelmélet felé s ebben alapos tudásra tett szert.

Bolyai Farkas további pályáján nagy fordulatot jelentett az 1795-iki esztendő, amikor tanuló társa, Kemény Simon társaságában külföldre utazhatott. Az erdélyi évek és környezet szűkebb látóhatárát most felváltotta a nyugati műveltség szélesebb szemlélete. A teológia, matézis, festőművészet, zene lázai után Bécsben még átment egy lelki válságon: katona szeretett volna lenni. De Kemény Simonnak, aki adott szavára emlékeztette, sikerült eltérítenie Farkast szándékától s a két barát nemsokára Jénában találkozott, hogy onnan rövidesen Göttingába menjenek át.

Ne feledjük el, hogy ezek az évek már a francia forradalom eszméinek nagy lázában égő Európa évei. Az 1789-ben kitört nagy forradalom halálos csapást mért a feudalizmusra s olyan fogékony és világos szellem, mint a Bolyai Farkasé nem maradhatott közömbös az egész régi világot megrázkódtató eseményekkel szemben. De a későbbi évtizedekben is, amikor a napoleoni háborúk után következő visszahatás ezeket az eszméket elfojtani iparkodott, Bolyai Farkas kortársa volt a látszólag kialudt vulkán felszíne alatt lappangó és állandóan forrásban lévő

szabadelvű eszméknek, amelyeknek kirobbanása az 1848-iki forradalmi eseményekhez vezetett. Nem vitás, hogy ezek az eszmék Bolyai Farkas későbbi irodalmi és tudományos munkásságára eleven erővel hatottak.

A történelmi sorrendet megelőzve már itt akarok szólni arról, hogy B. F. a társadalomról alkotott felfogását még nyíltabban fogalmazta meg egy eddig kiadatlan politikai tárgyú kéziratában. Ebben Bolyai Farkas egy utópista szocialista társadalom körvonalait tárja elénk. Olyan társadalomra vágyik, amelyben „minden barázda eltöröltetvén az egész mező egy legyen“, ahol „mindenki az egésznek munkás tagja legyen, abban, amire leginkább való: s a dolgozni nem akaró száműzessék, az elaggott vagy beteg ápoltsassék“.

A göttingai egyetemen eltöltött három év határozta el B. F. pályájának további sorsát. Itt lett azzá, ami most az egyetemes tudományosság legnagyobb értékei sorába emeli s ami a magyar Pantheon alakjai közt az egyik legdíszesebb helyet biztosítja neki. Egy Seyffert nevű fiatal professzor, elsőrangú csillagász, meleg barátságába fogadta s éles matematikus elméjével Farkas figyelmét a matematika és geometria alapjai felé irányította. De még döntőbb hatású volt tanuló társával, *Gauss Károly Friggyessel* (1777—1855) itt kötött, s ígert barátsága. Gaussról tudjuk, hogy minden idők egyik leghatalmasabb elméje volt, akit kora a „princeps mathematicorum“ büszke címevel tisztelt meg s akinek nevéhez eredeti matematikai törvények fűződnek. A hallgatag, kevés beszédű német student hamar felismerte a fiatal magyarban a lángészt és nyomban barátságába fogadta.

Ez a barátság nemcsak közös kirándulásokban, a közös Burschenschaft által rendezett vidám mulatozásokban nyilvánult meg, hanem komoly, elmélyült vitatkozásokban is a matematikai tudomány épületéről. Amikor két év múlva elváltak, két homlok egyenest különböző életsors vált el, két életút indult el más-más végzet felé. Gauss a nyugati tudományos világ központjában, sikert sikerre halmozva, általános tisztelettől környezve végezte be pályáját, barátja, Bolyai Farkas pedig egy erdélyi kisváros fülledt légkörében, magára hagyatva, tudományos értékelésben alig részesülve, saját lángeszének tüzeiben égett el. Ő maga így ír az elválásról: „Egy haldokló búcsúszavával váltunk el, azon egy zászló alól kétfelé küldöttve, azzal a különbséggel, hogy ő a dicsőség tempomába hatolt fel, én pedig elestem“.

1799 júniusában Bolyai Farkas elhagyta Göttingát s ezzel lezárult életének egy nevezetes szakasza. Sok viszontagság és

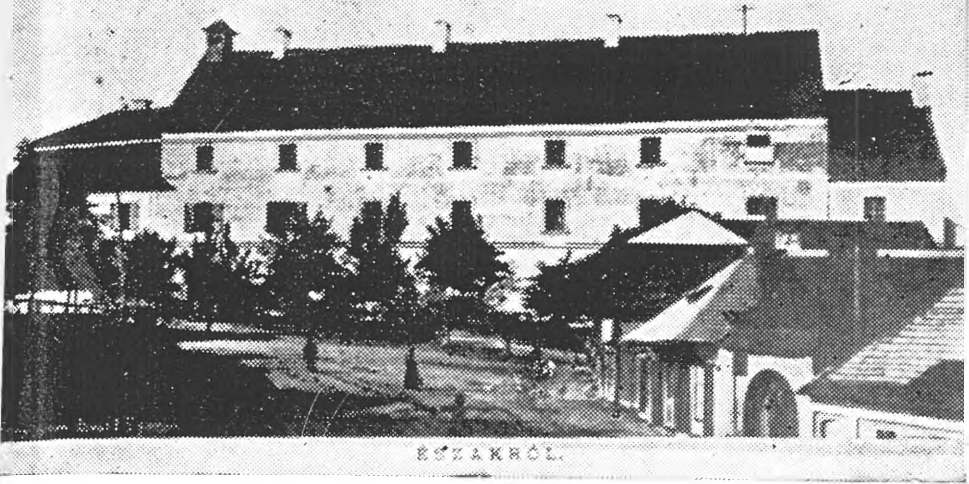
kalandos utazás után visszatért Erdélybe, e „tündérszép, de bánatos országba“ (ezek az ő szavai), s azt életében többé el nem hagyta. Előbb az apai birtokon, Bolyában, majd Kolozsváron élt, a Kemény-családnál nevelősködve. Anyját már régen elvesztette, valószínűleg 1788-ban. A kolozsvári évekről kevés adatunk van, de Bolyai János egy leveléből arra következtethetünk, hogy apja az akkori kolozsvári társadalmi élet kedvenc alakja volt. Nagy műveltsége, csapongó fantáziája, szikrázó szellemessége egész életében kedvelté tették őt környezetében, még öreg korában is. Így aztán nem csodálható, hogy az amúgy is könnyen hevülő Bolyai Farkas csakhamar megfizette — az ő szavaival élve — a szerelem „kivételetlen adóját“. 1801. szeptember 28-án feleségül vette *Árkosi Benkő Zsuzsannát*, egy kolozsvári sebész (akkor úgy mondták: borbély) leányát. Az ifjú pár első fészke Domáldon volt, Farkas anyai birtokán, de egy év múlva visszatértek Kolozsvárra s itt született az akkor még boldog házasság első gyümölcse, egy *János*-nak keresztelt kisfiú, 1802. december 15-én.

A fiatal pár boldogsága tökéletes volt. Tovább folytatódott az élet Domáldon. Farkas gazdálkodott, ekkor kedvelte meg a kertészkedést, ekkor lett pomológus, gyümölcsnemesítő. De a domáldi „procul negotiis“ élet nem sokáig tartott. 1804. január 22-én az erdélyi ref. egyházkerület főkonzisztórium a meghívást intézett Bolyai Farkashoz és felajánlotta a marosvásárhelyi ref. kollégiumban megüresedett mennyiségtan-természettan-vegytani tanszékét. Farkas csak hosszas habozás után fogadta el a meghívást s ezzel apjának utolsó, őszinte örömet szerzett. Bolyai Gáspár pár hét múlva rá meghalt, Farkas és Antal öccse egészen árván maradtak.

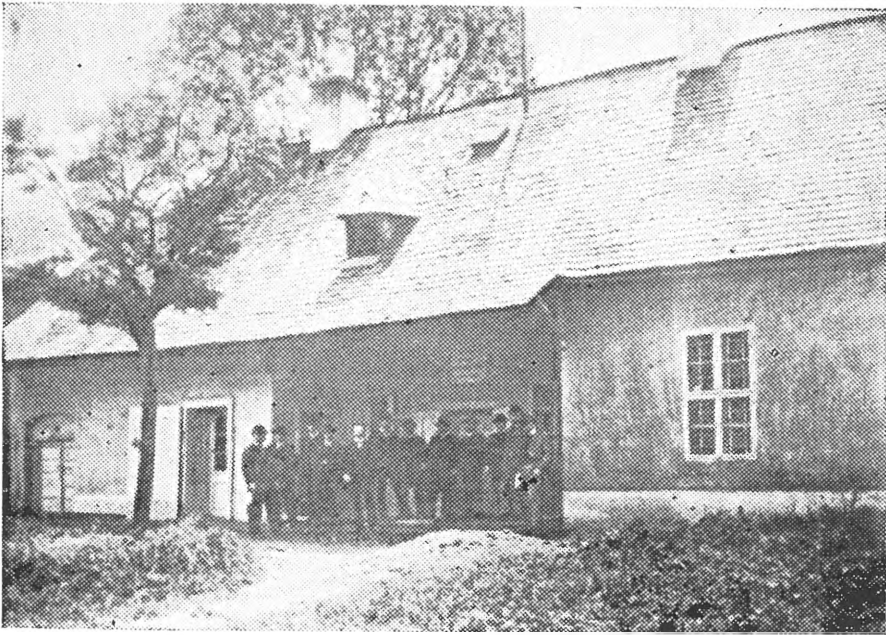
A marosvásárhelyi kollégium új professzora még annak az évnek tavaszán elfoglalta tanszékét s ezzel sorsát haláláig városunkhoz kötötte. Ez a tanszék új volt s felállítása az akkori viszonyok között haladó lépésnek számított, mert addig a matematikát is a filozófia professzora adta elő. Bolyain kívül még őt professzor volt akkor a kollégiumban, köztük *Köteles Sámuel*, a kiváló filozófus.

Az új környezet nagyon elütött attól a világtól, amelyben a huszonkilenc éves Bolyai Farkas azelőtt élt. Marosvásárhely abban a korban 3—4000 lakosú kis város volt, hivatalos értékelésben jelentékeny ugyan, hiszen Bethlen Gábor óta törvényhatósági jogú volt, de társadalmi összetételét tekintve korántsem olyan, amely megfelelt volna a Bolyaiak szellemi színvonalának, az apa és később világhírűvé vált fia szellemi igényeinek.

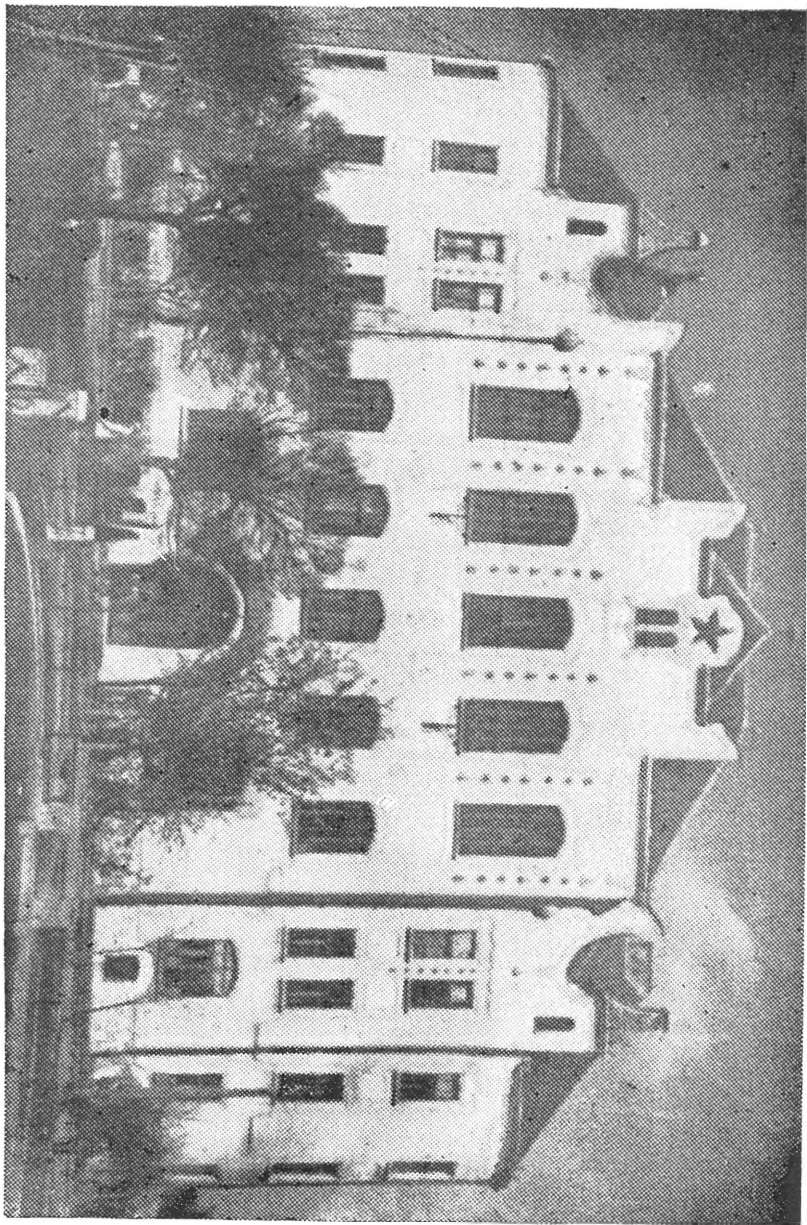
MAROSVÁSÁRHELYI EV. REF. KOLLEGIUM.

A régi Kollégium, ahol Bolyai Farkas tanított.
Az épület északi szárnya a XIX. század végén.

Bolyai Farkas egykori lakóháza.

A Bolyai Farkas középiskola ma.

A város lakosságának zöme kisiparos és kereskedő volt, ennél sokkal vékonyabb réteget jelentettek a hivatalnokok, a megyei és városi közigazgatás emberei s a kir. ítélőtábla bírái és tisztviselői. A város szellemi kiválóságát az akkor már 250 éves múltra visszatekintő református „főiskola“, az 1718 óta kollégiumnak nevezett intézet professzorai jelentették. Hadd idézzem a Bolyaiak egyik kiváló életírójának (Dávid Lajos) az akkori marosvásárhelyi társadalmi viszonyokról írt találó jellemzését: „... a (marosvásárhelyi) kulturális intézmények könyvtárai és gyűjteményei csak megbámult csodái voltak az üres és fojtogató kisvárosi életnek. Nem volt hozzávaló művelt, vagy legalább művelődni akaró közönség. Sivár és örömtelen helyre került Farkas, ahol egy-egy családi botrány, házépítés vagy új bolt alkották a nagy eseményeket és ahol szakis azért kelteit érdeklődést a jövevény, az új professzor, mivel alkalmasnak látszott arra — feleségével együtt —, hogy a kíváncsiskodók karmolva nyúlhassanak magánéletébe. A zsibbadt lelkű, akár duhaj, akár fontoskodó urak: hivatalnokok, birtokosok, tanárok és papok, az apró bűnökkel terhelt pletykázó úriasszonyok a kicsinyes emberek közös szemével nézhatték az új professzort és feleségét. Nem fontos észrevételeken, különösen ha sorsdöntő illemkérdések körül forogtak, órákig rágicsáltak azok, akikkel öt percig sem lehetett beszélgetni felülemelkedve a mindennapi élet porából.“

Ebbe a környezetbe került Bolyai Farkas, ebben a környezetben fejtette ki egész munkásságát, ebben élte le életének 52 évét egy szerény, még az akkori viszonyok polgári ízlésének is alig megfelelő tanári szálláson, a mai Bolyai Farkas utca, akkor Nagyköz-nek nevezett utcában, amelyet az összes egykorú források mint rendetlen, piszkos, minden urbanitást nélkülöző helyet emlitenek. A ház, sajnos, immár ötven éve eltűnt, a mai Köteles Sámuel utca megnyitásakor, amelynek, elég könnyelműen, feláldozták ezt a nevezetes épületet. Ebből a házból indult el Bolyai professzor úr 47 és fél éven át a szemben lévő „kolégium“-ba, ebben a házban élte le gyermekéveit Bolyai János s ebben a házban folyt le Farkas első házasságának családi tragédiája.

Mert ez az első házasság rövid öröm és boldogság után hosszú szenvedést jelentett Bolyai Farkas érzékeny lelkének. Benkő Zsuzsánna lelkileg és idegileg súlyosan terhelt családból származott, beteg, lázas vérű asszony volt, aki hol zsörtölődéseivel, hol a pénztelenség miatti panaszaival pokollá tette férje életét. Már házasságának második évtizedében így tör ki Far-

kasból a panasz: „Elfáradtam keresztjeim alatt!“ Mikor felesége már a téboly szélén volt, ráadásul vízkórságba esett s csak a halál váltotta meg szenvedéseitől 1821. szept. 18-án.

Bolyai Farkas egyedül maradt 46 éves korában, férfikora delén s egyedüli vigasza fiának, Jánosnak biztatóan induló élet-pályája lehetett. A gyermekben korán jelentkezett apja lángeszze. Játszva tanult meg írni-olvasni, négy éves korában már több geometriai lestet ismert s apja egyik levelében büszkén említi, hogy a gyermek krumplihámozás közben így kiáltott fel: „Hi, Táti, mit találtam: pityóka arcusnak pityóka sinussát!“ A játékos kedvű, éiénk fanláziájú, éles elméjű, de anyja beteges ingerlékenységéből és heveskedő természetéből sokat átörökölt gyermek és később serdülő ifjú 1817 őszén utoljára iratkozott be a kollégium diákjai közé, sajátkezüleg írván be nevét. Ezt a nevezetes emléket ma is őrzi a Bolyai-emlékmúzeum. A következő évben Bécsben folytatta tanulmányait az otáni hadimérnöki akadémián. Évekig nem tért vissza az apai házhoz, anyja koporsóját sem kísérhette el.

Bolyai Farkas három évig volt özvegy, akkor, nem viselve el az egyedülvalóságot, 1824 végén másodszor is megházasodott. Második felesége, *Somorjai Nagy Teréz*, egy vaskereskedő leánya volt, akivel azonban csak 11 évig élt, az asszony korán elhúnyt tüdővészben. A házasságból született két gyermek közül csak a fiú, *Gergely* élt meg férfikort. Neki köszönhetjük jó részt a Bolyai-emlékmúzeum sok becses Bolyai-ereklyéjét.

Bolyai Farkas családi életének sok gondja között a legnyomasztóbb volt az anyagi gond, a mindennapi kenyér előteremtésének gondja. Rajta is beteljesült az ó-kori istenek átka: „Quem dei oderunt, praeceptorem fecerunt“. Őt is gyűlölhették az istenek, meri tanítóvá tették és a hozzávalót nagyon nyomorúságosra szabták. De ezzel ne vádoljuk az isteneket, inkább az iskolafenntartót, amely még az olyan kiválóságoknak is, mint Bolyai Farkas, Dósa Elek, Köteles Sámuel és mások, sem volt képes szellemi értékükhöz méltó javadalmazást adni. Bolyai Farkas különben sem volt jó gazda, a pénzzel nem tudott bánni s amellet a naivságig hiszékeny és jószívű volt.

Innen származtak anyagi gondjai s ezért voltak szüntelen kísérletei jövedelmei szaporítására. Mindjárt tanársága elején kibérelte a kollégium korcsmáját, megpróbálkozott gyümölcs-árusítással s irodalmi hajlamaitól és ambíciójától eltekintve, valószínűleg az anyagi jutalom kilátása is ösztönözte, hogy részt vegyen 1817-ben a hét, illetőleg háromszáz forinttal jutal-

mazott Döbrentei-féle kolozsvári drámapályázaton, szépirodalmi termésének javával, az „Öt szomorújáték“-kal.

Vegyük még ehhez a „Párisi per“ c. színdarabját, amelyet ő „érzékeny játék“-nak nevezett s a „Pope próbatétele az emberről“ c. angolból fordított művet. Itt meg kell jegyeznem egy körülményt, amely jellemző szerénységére: ez utóbbi két könyvét is névtelenül adta ki, amint egyetlen más könyvének címlapján sem olvasható neve. Szépirodalmi alkotásaiban is annak a nemzeti ébredésnek harcosaként jelenkezik, amely II. József elnemzetietlenítő uralkodása után mint természetes visszahatás mutatkozott. Ebből a haladó szellemből fakadtak nyelvújítási törekvései is, amelyeket még matematikai munkáiban is érvényesíteni igyekezett.

A tegnap délután megtartott Bolyai-ünnepségen elhangzott három komoly és szakszerű előadás már alaposan tájékoztatta a hallgatóságot Bolyai Farkas szépirodalmi, matematikai és pedagógiai munkásságáról s e munkásságnak értékéről. Ebben a szűkreszabott előadásban, nem akarván visszaélni hallgatóim türelmével, Bolyai Farkas további életének csak egy pár fontos mozzanatára szorítkozhatom.

Bolyai Farkas egyetemes szellem volt, arra hivatva, hogy világitótorony legyen, de életsorsa, szerencsétlen körülményei arra kényszerítették, hogy lángeszét apró kis tüzeket gyűjtva tékozolja el. Ez az éles elméjű matematikus, aki olyan körülmények közé jutva, mint barátja és pályatársa, Gauss, bizonyára felülmúlta volna a német szellemóriást, 55 éves korában adta ki első matematikai munkáját. Közben erdészeti tanulmányokat folytatott, hogy elnyerjen egy gazdagon dotált erdőfelügyelői állást, amelyet aztán egy jelentéktelen senkinek juttattak, fűtési rendszereket tanulmányozott és különböző takarékos fűtési kályhákat épített, nemcsak magának, hanem idegeneknek is. Ő, a hidegfejű matematikus, költeményeket írt, amiket aztán egy rossz hangulatú percében tűzre vetett (1836). Bolyai-múzeumunkban őrzünk egy fakupát, amelyben elégetett költeményeinek hamuját összegyűjtötte és ráírta sírfeliratul: „Poezis“.

Aztán műszaki természetű kérdések izgatták: szerkesztett egy „nyári csákyát“, körülbelül a mai kerékpár ősalakjához, a velocipédhez hasonló járművet, majd a jámbor vásárhelyiek elképedésére és nagy gaudiumára egy szekérházat, egy kerekre szerelt és berendezett kis szobát, amellyel gyakran ment fűrődni, vagy kirándult a Nagyerdőbe. Közben magánórákat adott zenéből és előadásokat tartott a zeneelméletből.

De az apró tüzek mellett ne feledkezzünk meg a nagy lángolásról, Bolyai Farkas matematikai munkásságáról. Az 1830 és 1851 közé eső huszonegy évben teljesedett ki ez a munkásság hét műben, amelyeknek koronája életének főműve, a Tentamen két vaskos kötete. Ez a mű, mely hosszú címében kísérletet jelent az ifjúságnak az elemi és felsőbb matematikába való bevezetésére, kijelöli Bolyai Farkas helyét a matematika magyar történetében: a legkiválóbb úttörők között, aki felismerte, hogy a matematikára új korszak virrad s előkészítette ezt a korszakot. Bolyai Farkas nem volt alkotó elme, mint fia, János, hanem kritikai elme volt: „a XIX. sz.-ban megindult korszakalkotó matematikai kritika egyik legkiválóbb előhírnöke“. (Dávid Lajos.)

Az évek múltak, Bolyai Farkas már másodszor jutott özvegyesre, s bár 58 éves korához képest még fiatalos erőben, jó egészségben volt, amit főleg teste józan ápolásának köszönhetett, senmi unszolásra sem volt hajlandó harmadik házasságra. Kedélyesen célzott öreg voltára: „Szent István nap után nem kell filemilét várni“. Eldegélt egyedül a szerény tanári szálláson, délelőtt és délután egy-egy órát tanítva, az estéket jóismerősei és barátai társaságában elbeszélgetve. Hozzátartozói is lassanként elháltak s a legtermészetesebb lett volna, ha fia, János, aki 1833 óta mint nyugalmazott mérnökkari százados élt itthon, apjához húzódott volna s a két egymásra utalt lángész egymás életét kiegészítette volna. De sokkal ellentétesebb jelleműek voltak, semhogy ez bekövetkezhetett volna: Farkas, az örök gyermek, naiv és rajongó, János, az életben csalódott, korán megöregedett, gyanakvó és bizalmatlan ember, tűz és víz voltak egymásra nézve. János 12 esztendeig, 1846-ig élt Domáldon, ezalatt többnyire csak levélben érintkeztek egymással.

Bolyai Farkas lassanként csak a mának kezdett élni. Már túl volt azon a koron, amikor még szolgálni köteles lett volna, de a kollégiumtól nem tudott megválni, minden nap megtartotta óráit. Külsejét ebben az időben Bedőházy János, a Bolyaiak egyik életírója, aki még Bolyai Farkas kortársaitól hallhatta ezeket, így írja le: „Ha képet akar képzeletünk festeni róla, mindig az a középtermetű, szikár, hosszúknak, beretvált, nyájas arcú, kissé meggörnyedt öreg ember alakja áll előttünk, kétfelé választott, vállaira omló hosszú fehér hajával, ajkai körül a méla bú, a szelid bánat sajátságos vonásával, villogó mély tűzű szemével. Amint megjelen katedráján, fekete, kissé kopottas ruhájában, hosszúszerű csizmákban, vállain kékes színű, hosszú köpenyben, kezében széles karimájú kalapjával, mintha halla-

nók köhécselését, rekedtes hangját, amely az előadás tűzében átmelegedve visszanyeri csengését, vagy amint otthon gondolataiba vagy számjaiba merülve asztala előtt ül, fehér flanel ujjasában, szemén a zöld ernyővel“.

Ilyen volt az öreg Bolyai Farkas, amint lassan hajlott a sír felé. Talán ha fia, János lángeszű alkotása, a Tentamennel együtt kiadott Appendix már akkor áttörte volna a közöny és tudatlanság falát s fia dicsősége már akkor megszületett volna, az aggastyán utolsó éveit is bearanyozta volna az örvendő szülői szív napsugara. De ez az idő még messze volt. Az 1848/49-iki szabadságharc tragikus vége is mélyen lesújtotta. 1851-ben nyugdíjazását kérte s ettől kezdve még visszavonultabban éli életét. Jánossal is összebékült, de azért nem sokszor látják egymást: a címzés és megszólítás nélküli leveleket küldözgetik továbbra is egymásnak.

Már évtizedek óta egy koporsóval a szobájában hált, amit néha el-elkértek tőle hirtelen megszorult emberek s mást adtak helyébe. Tréfásan mondta nem egyszer, hogy kikísérte saját koporsóját.

1855-ben meghalt öreg barátja, Gauss is. Ő maga betöltötte 80-ik évét és elérkezettnek látta az időt, hogy búcsúzkodjon. Megírja hattyúdalát, a híres „Jelentés“-t, amelyben mintegy keresztmetszetét adja egész világnézetének, amelyet életén át hirdetett, ápolt s amelyet soha meg nem tagadott. Ez a maga nemében egyedül álló halotti jelentés búcsú és hagyakozás egyúttal. Elbúcsúzik „a földön is szép égi természet“-től, a kollégiumtól, melyben a jövő virágozik, majd a magyar ifjúsághoz intézi szavait: „sebesítsétek meg az ázsiai vadtőkét s oltsátok meg európai nemes ággal, mely a műveltség egére terüljön“. Szól az ifjúságnak a tudományról, az öregek izzeteletéről, a nőkről, a szerelemről, a költészetéről, „a szerelem és halálhoz csaknem harmadik kivételetlen adóról“, amit sokan megfizetnek, pedig kevésnek van rá elhivatottsága. Itt idézi ismét azt a horatiusi mondást, amelyet a költői műveinek hamuját tartalmazó fapoháron most is olvashatunk: „si paulum a summo discessit, vergit ad imum“. (Ha bármilyen keveset is elmaradtál a tökéletestől, már a mélységbe süllyedsz.) Végül sajátos humorával teszi meg végső intézkedéseit: a *testálást*, hogy „pénze sohasem volt, de olyat adhat, amije nincs...“, azaz mindenkinek hagy két órát, hogy temetése idején azt otthon hasznosan töltsé, ahelyett, hogy őt kísérné ki a temetőbe, majd következik a *meghagyás*: temetésén semmi ceremónia ne legyen, se gyászbeszéd, se harang, legfennebb az iskola csengettyűje

szóljon; sírja fölé emléket ne állítsanak, legfennebb egy pojnik-almát ültessenek, „azon nevezetes három almára emlékeztetve, amelyekből az első anyánké s a Párisé által pokol darabontjává lett földet a Newtoné az ég csillagai társaságába emelte“. Arra a csomagra, amely a Jelentés nyomtatott példányait tartalmazta, egy kis cédulát tűzött ezekkel a szavakkal: „Halálom jelentését osszák-ki“. Bolyai-múzeumunkban most is őrizzük ezt a nevezetes példányt.

Eljött az 1856-ik esztendő. Még levelezett Sartorius von Waltershausen göttingai professzorral, akinek kérésére átengedte az ottani Tudós Társaságnak azokat a leveleket, amelyeket Gauss az évek folyamán neki küldött. Bár megértette a kérés célját, mégis fájó szívvel vált meg ezektől a kedves emlékektől. Ezt írja egyik levelében: „... (küldöm) halotti áldozatként, hogy lehetőleg minden egy helyt legyen, ami mutatja földi pályáját, amelyről az égi pályákat kiszámította; bár úgy érzem, mintha utolsó kedvesem koporsóját vinnék ki a szobából“. Ugyanekkor megírta a göttingaiak számára saját rövid életrajzát.

Már lassan közeledett hozzá a halál. A nyár folyamán két ízben is szélütés érte, amit az ő fanyar humorával az akkori bírói eljárás két szakaszához, az admonitio, vagyis megintéshez és a certificatio-hoz, az értesítéshez hasonlított. Most már csak a harmadik lépés, az executio (végrehajtás) volt hátra. Ez sem váratott sokáig magára. November 7-én fia, János a szoba földjén eszméletlenül találta. Nemsokára magához tért ugyan, de ettől kezdve gyorsan hanyatlott életereje. Utolsó napjaiban a kollégium ifjúsága virrasztott felváltva a haldokló felett. November 20-án este tíz órakor utolsót dobant nemes szíve s egykori osztálytanítója, Koncz József, a kollégiumi könyvtár nagynevű őre, szeliden lefogta a halott szemeit.

November 23-án, vasárnap délután, az egész város osztatlan részvéte mellett, a háromszáz éves kollégium kis harangjainak csengése közben kísérték utolsó útjára a reformátusok öreg temetőjébe, az akkor már másfélszázados cinterem mellett ásott sírba. Egy év múlva egyik volt tanítványa, Dicső Lajos, egy pojnik-almafát ültetett sírja mellé, amely csak nemrég pusztult el.

Földi mivolta örökre eltűnt szemünk elől. De emlékezete megmaradt s mi, egy haladó szellemű világnézet nemzedéke nyugodtan vallhatjuk magunkénak a száz évvel ezelőtt elköltözött Bolyai Farkast, mint az egyetemes és a magyar tudományosság egyik kimagasló alakját. Mert mai értékeléssel is haladó szelleművé teszi őt szociális felfogása, bátor kiállása min-

den társadalmi igazságtalanság ellen, mély humánuma, emelkedett szellemű neveléstani elvei s a más fajtájú embertársaival szemben tanúsított elfogulatlansága. Száz év köde takarja fizikai lényének képét, de ez a kép most áttör a ködön s e centenáriumi ünnepségei most még tisztább világításban mutatják Bolyai Farkas nemes alakját.

Arany János örökszép ódájának szavaival végzem: „... nőt-
tön nő tiszta fénye, amint időben s térben távozik“.

Legyen örökké áldott emlékezetel!

Marosvásárhely, 1956. november hó.